

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏDRİSİ HAQQINDA

Müasir qloballaşma dövründə sivil dövlətlərin və xalqların bir-birinə yaxınlaşması, beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşma, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin uzlaşdırılması mühüm xarakterik səciyyəsi ilə günbəgün artır.

Belə bir yaxınlaşma, qarşılıqlı anlaşma ideyalarının ön plana çəkilməsi dövrümüzün aktual problemlərindən biri olaraq dil sahəsində də öz həllini gözləyən ən vacib məsələ kimi qarşıda durur.

Əsas diqqət mərkəzində qədim mədəniyyətə malik xalqların mənəvi sərvətlərinin məqsədyönlü öyrənilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənəvi dərinlik təəcəssümü olan fikir məxəzlərinin beynəlxalq arenada öz yerini tutmasıdır.

Müxtəlif xalqların fərqli və oxşar dünyagörüşünün öyrənilməsi prizmasından atalar sözləri çox ciddi və zəruri dil faktlarına daxildir. Dil konstruksiyalarında dəyişməz olaraq qalan, dilin xüsusi layını təşkil edən atalar sözləri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının spesifik janrlarından biridir. Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılan formaca kiçik, məzmunca dərin, bitkin ifadələrdir. Atalar sözləri ümumiləşdirmə gücünə, yıqıcamlığına və obrazlı ifadə tərzinə, fəlsəfi dərinliyinə görə neçə-neçə əsrlər, qərinələr keçərək bu günümüzədək gəlib çatmışdır.

“Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur. Ona görə də atalar sözündə, məsələlərdə bir sözü yerindən oynatmaq, ya sözlərin sırasını dəyişmək o ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilir. Çünki həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmiş bir şəkilməmişdir” [2, s.4].

İnsan təfəkkürünün bəşəriyyətə bəxş etdiyi “qanadlı ifadələr”, frazeoloji birləşmələr, o cümlədən atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, nitqin gözəlliyinə salisliyinə xidmət etməklə, “fikrin dayaq nöqtəsi” gücünə malikdir.

Frazeoloji vahid dedikdə nitq prosesində dəyişməyən, dildə əvvəlcədən mövcud olub nitqdə hazır şəkildə işlədilən, sabit semantikaya malik olan söz birləşmələri və cümlələr nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidlərin məzmunu ilə müvafiq leksik-qrammatik tərkibi arasında sabit qarşılıqlı əlaqə onları adi söz birləşməsi və cümlələrdən fərqləndirir. Frazeoloji vahidlərdə sabitlik, emosional boya, obrazlılıq, məcazilik, mənə bütövlüyü, başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməmə və s. səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır.

Frazeoloji vahidlər leksik bölünməzliyə malikdir. Frazeologizmlər elə xüsusi vahidlərdir ki, onların tərkibində olan sözlər öz həqiqi mənasında çıxış etmir və həmçinin onlar tərkib hissələrinə ayrılır. M.Adilov və G.Yusifov Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə “idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar”ı daxil edirlər: [1, s. 6].

Frazeologizmlərin müxtəlif növləri arasında atalar sözlərinin özünəməxsus yeri vardır. Z.Əlizadə atalar sözü və zərbi-məsəlləri birmənalı olaraq frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edərək yazır: “Atalar sözü və zərbi məsəllər... səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” [6, s. 89].

Atalar sözlərinə xalqın dünyagörüşü prizmasından baxmaq lazımdır. Məsələn, “İşləməyən dişləməz”, “İş insanın cövhəridir”, “Bu günün işini sabaha qoymazlar”, “Dost dar gündə tanınar”, “İgid ölər, adı qalar” və s.

Xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən bəhrələnən atalar sözlərini ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırma bilmək yüksək intellekt, səriştəlilik, dili dərinləndirə bilmək, duymaq və mənimsəmək bacarığı tələb edir.

İbtidai siniflərin “Azərbaycan dili” dərslərində bəzi oxu mətnlərinin mənası ilə bağlı atalar sözləri verilir ki, bu da onların asan dərk olunmasına şərait yaradır. Bu zaman müəllimin bələdçilik fəaliyyəti öndə olur. Məsələn, “Çovğun” (I sinif) mətni ilə əlaqədar çalışmada deyilir:

- Hansı atalar sözü mətnin məzmununa uyğundur?

1. Ehtiyat igidin yaraşığıdır. 2. Birlik harda, dirilik orda.
3. Elm zəhmət ilə başa gələr.
4. Dostluq hər şeyə qalib gəlir [3, s.89].

Bu zaman müəllimin yardımı ilə şagirdlər hər bir atalar sözünün mənası üzərində düşüncə və uyğun variantı seçirlər.

Digər bir çalışmada deyilir:

- “Güc birlikdədir” (III sinif) mətninin sonunu verilmiş atalar sözlərindən biri ilə tamamlayın.
  - A) El bir olsa, dağ oynadar yerindən.
  - B) Qərib quşun yuvası olmaz.
  - C) Yaman günün ömrü az olar [4, s.163].

Bu tipli çalışmalarda düzgün qərar verə bilmək üçün şagirdlər həmin atalar sözlərinin mənə dərinliyinə varmalıdırlar. Bu da kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi və müəllimin fasilitasiya bacarığı ilə sıx bağlıdır. Əlbəttə, atalar sözlərində olan “dağ oynadar yerindən” “qərib quş”, “yaman gün” və s. ifadələrin mənası izah olunmalı, orada verilmiş məcazi mənaların real həyat hadisələri ilə inteqrasiyasının aparılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Tədris prosesində müəllimin səriştəliliyi, pedaqoji üstünlüyü şagirdlərin fikrini düzgün istiqamətləndirə bilməsi, nəticədə, onların bu dərin xalq məxəzindən-atalar sözlərindən bəhrələnməsinə gətirib çıxarır.

Atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı bir sıra çətinliklər ortaya çıxır ki, bu da müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, oxuya verilən tələblərin (oxunun düzgünlüyü, optimal sürəti, şüurluluğu, ifadəliliyi) gözlənilməməsi atalar sözlərində verilən mənənin dərk olunmasına mane ola bilər. Yaxud müəllimin izahı yetərli olmadıqda atalar sözlərində verilən mənə düzgün anlaşılmaz və s. Atalar sözlərinin öyrənilməsinin çətinliyi bir də onunla bağlıdır ki, onlar həm struktur, həm də semantik planda bütöv və bölünməzdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onlar sabit və bölünməz vahidlərdir.

Belə ki, dilin ən dərin qatlarına mənsub olan universal-analitik konstruksiyaları-frazeoloji vahidləri mükəmməl bilmək hər bir dilin semantik-struktur xüsusiyyətlərinin dərinləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Ona görə də müəllimin elmi faktları bilməsi, yaradıcı fəaliyyəti ibtidai sinif şagirdlərinin frazeoloji vahidlər haqqında müəyyən anlayışlara malik olmasına və frazeologizmlərin bir növü olan atalar sözlərini öyrənməsinə, oradakı mənəni dərk etməsinə imkan verir.

⁶³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Cafarova_nabat@mail.ru

Atalar sözlərində söylənilən fikrin dildə söz quruluşunun müxtəlifliyi-fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri vardır ki, müəllim bu cəhətləri şagirdlərin dərk etmə səviyyəsinə uyğun izah etməlidir. Həmçinin atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı mənə dəqiqliyi, bədilik, məcazilik, emosionallıq ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Atalar sözlərinin tam gücünü saxlamaq üçün ondakı ifadələrin mənası açılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri özlərində frazeologizmin tərkibində olan sözlərin real mənasını yox, onun frazeoloji vahid forması kimi ümumi mənasını və xüsusiyyətlərini saxlayır. Hər bir fikrin və hissənin atalar sözlərində təzadlar və məcazlar üzərində qurulması onları daha təsirli, daha canlı, inandırıcı, emosional olmasına səbəb olur. Məcəzi məzmun üzərində qurulan atalar sözlərindən istifadə prosesində kontekstdən çıxış edərək onların həqiqi mənasının məzmununa uyğunluğunun gözlənilməsi əsas şərtidir. Məsələn, “Əkinçi və oğlu”(III sinif) mətninə dair çalışmada deyilir:

- Hansı atalar sözü hekayənin ideyasına uyğundur?

- A) Dəmiri isti-isti döyərlər.
- B) Zər qədrini zərgər bilər.
- C) Saxla samanı, gələr zamanı [4, s.164].

Yaxud, əksinə, “Alma ağacı”(IV sinif) mətninə aid belə bir çalışma verilir:

- Hansı atalar sözü mətnin məzmununa uyğun deyil?

- A) Bağ salan barın yeyər.
- B) Lovğalığın sonu xəcalətdir.
- C) Bilməmək eyib deyil, bilməyib soruşmamaq eyibdir [5, s.170].

Mətnlərdə verilən bu atalar sözlərinin hikmətini bütün çalarları ilə şagirdə verə bilmək müəllimin bacarıq və səriştəsindən asılıdır.

Atalar sözləri nitqdə bütöv, tam, dəyişməz halda situasiyaya uyğun olaraq işlədilir, eyni zamanda milli mədəniyyətin özəyi və qurucusu rolunda çıxış edir. Atalar sözləri “daşlaşmış”, “qəliblənmiş”, ifadələrdir. Atalar sözləri xalqın milli- mənəvi, maddi-mənəvi həyat tərzinin, dilin daşıyıcıları kimi meydana çıxır.

Atalar sözlərində bu özünü daha parlaq və qabarıq əks etdirir. Xalq yaradıcılığının müdriklik simvolu olan atalar sözləri, tapmacalar, “qanadlı ifadələr” və s. xalqın dərin məntiqindən, psixologiyasından, həyat tərzindən, milli-mənəvi dəyərlərindən xəbər verir. Tədris prosesində bu cəhətlərin hər biri çox diqqətlə nəzərə alınmalıdır, əks halda, mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər.

Dil milli mədəniyyətin güzgüsüdür. Odur ki, dilin xüsusi təbəqəsi olan atalar sözlərinin öyrənilməsinin çox böyük nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti vardır. Atalar sözləri hər bir tarixi dövrdə xalqın obrazlı təfəkkürünü səciyyələndirir.

İbtidai sinif şagirdlərinin dilə həssaslığının artmasında, Azərbaycan dilinin zənginliyini dərk etməsində atalar sözlərinin rolu böyükdür. Atalar sözlərinin oxu mətnləri zəminində öyrənilməsi tədrisin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə səbəb olur. Şagirdlərin xalq müdrikliyindən bəhrələnməsi, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki atalar sözləri xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən su içib qaynaqlanmışdır.

Atalar sözlərinin hərtərəfli və düzgün təhlili bir tərəfdən linqvistik biliklərin aşkar olunmasına yardım edir, digər tərəfdən isə dilin frazeoloji fondunun özünəməxsus milli bənzərsizliyinin açılması üçün şərait yaradır.

Avropaya inteqrasiyanın gücləndiyi, sivil ölkələrin dil sisteminin dərinədən öyrənilməsi indiki dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyinin, o cümlədən atalar sözlərinin öyrənilməsi sahəsində uğurların əldə olunmasının ilkin mərhələsi ibtidai siniflərdə qoyulur. Atalar sözlərinin tədrisi prosesinin səmərəli təşkilində fəal təlim üsullarından istifadənin rolu böyükdür. Kiçikyaşlı məktəblilərə atalar sözlərinin tədrisinin müvəffəqiyyəti həmçinin müəllimin bu işə böyük qayğı, ciddi məsuliyyət, yüksək tələbkarlıqla yanaşılmasından çox asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991, 152 s.
2. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
3. Azərbaycan dili. 1-ci sinif. Bakı: Altun kitab, 2012, 160 s.
4. Azərbaycan dili. 3-cü sinif. Bakı: Altun kitab, 2012, 208 s.
5. Azərbaycan dili. 4-cü sinif. Bakı: Altun kitab, 2011, 240 s.
6. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1980, 108 s.
7. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.

Açar sözlər: atalar sözü, mənə, mədəni, frazeoloji vahid, dil

Ключевые слова: пословицы, значения, культурный, фразеологическая единица, язык

Key words: proverb, meaning (importance), cultural, phraseological units, language

Xülasə

Məqalədə frazeologizmlərin müxtəlif növləri arasında atalar sözlərinin özünəməxsusluğundan və ibtidai siniflərdə tədrisi yollarından söz açılır. Belə ki, ibtidai siniflərdə atalar sözlərinin tədrisi Azərbaycan dilinin zənginliyinin öyrənilməsi və bu zəmində şagirdlərin nitq və təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinin mühüm amilidir.

Məqalədə qeyd olunur ki, xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən bəhrələnen atalar sözlərini ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırma bilmək yüksək intellekt, səriştəlilik, dili dərinədən bilmək, duymaq və mənimsəmək bacarığı tələb edir.

Atalar sözü özünün ədalətli ruhu ilə şüurlara hakimdir. Onun aksiomatik səviyyəsi hökm səviyyəsidir və söylənilən fikrin çox böyük ümumiləşdirici xarakteri vardır. Bu ümumiləşdirmə müxtəlif nəsilərlə tərəfindən və müxtəlif zamanlarda aparıldığından dönə-dönə sınaqdan keçmiş, məzmunun daha aydın, yığcam və sərrast ifadəsinə görə kristallaşmış bir ümumiləşdirməyə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyinin dərk olunması, o cümlədən atalar sözlərinin öyrənilməsi sahəsində uğurların əldə olunması üçün ilkin mərhələ ibtidai siniflərdə qoyulur. Şagirdlərin xalq müdrikliyindən bəhrələnməsi onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Atalar sözlərinin tədrisi prosesinin səmərəli təşkilində fəal təlim üsullarından istifadənin rolu isə əvəzedilməzdir.

С точки зрения изучения разных и сходных мировоззрений разных народов, пословицы относятся очень серьезным и необходимым языковым фактам. Способность передавать слова своих предков, опирающихся на традиции, художественную эстетику, философские взгляды, богатую духовность, требует высокого интеллекта, компетентности, знания языка, умения слышать и овладевать.

Пословицы, с их прекрасным духом, преобладают в умах. Ее аксиоматический уровень - это уровень суждения, и это суждение носит очень обобщенный характер. Поскольку это обобщение создавалось разными поколениями и в разное время, оно неоднократно проверялось и благодаря своему более ясному, лаконичному и компактному содержанию кристаллизовалось и превращалось в обобщение. Притчи следует рассматривать через призму мировоззрения людей. Например, “неработающий человек не ест”, “работа - это иксир человека”, “не вкладывайте сегодняшнюю работу в завтрашний день”, “друга узнают в беде” “Герой умрет, его имя останется”.

В наше время начальная стадия изучения богатства азербайджанского языка, а также успехи в изучении пословиц ставится в начальных классах. Для эффективной организации обучения пословиц использование методов активного обучения играет важную роль. Воспользование национальной мудростью студентами играет важную роль в развитии их мышления и речи.

Summary

About proverbs teaching

From the point of view of studying different and similar worldviews of different peoples, proverbs are very serious and necessary linguistic facts. The ability to convey the words of their ancestors, based on tradition, artistic aesthetics, philosophical views, rich spirituality, requires high intelligence, competence, knowledge of the language, ability to hear and master.

Proverbs, with their beautiful spirit, prevail in the minds. Its axiomatic level is the level of judgment, and this judgment is very generalized. Since this generalization was created by different generations and at different times, it was repeatedly tested and, thanks to its clearer, laconic and compact content, crystallized and turned into a generalization.

Proverbs should be viewed through the prism of people's worldview. For example, “a non-working person does not eat,” “work is the ixir of a person”, “do not invest today's work in tomorrow's day”, “the friend is being recognized in trouble” “The hero will die, his name will remain.

Nowadays, the initial stage of studying the wealth of the Azerbaijani language, as well as success in the study of proverbs, is put in the primary grades. For the effective organization of learning proverbs plays an important role the use of active teaching methods. The use of national wisdom by students plays an important role in the development of their thinking and speech.

Nabat Beydulla qızı Cəfərovanın “Atalar sözlərinin tədrisi haqqında” məqaləsinə

R Ə Y

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, informasiya əsrinin tələbləri, sivil ölkələrə inteqrasiya dilərinin öyrənilməsi sahəsində, o cümlədən atalar sözlərinin tədrisi sahəsində aparılan işlərin müasir tələblərə cavab verməsini zəruri edir.

N.Cəfərova haqlı olaraq, xalqın dünyagörüşünün öyrənilməsi prizmasından atalar sözlərindən istifadənin çox ciddi və zəruri dil faktoru olduğunu vurğulayır.

İnsan təfəkkürünün bəşəriyyətə bəxş etdiyi “qanadlı ifadələr” frazeoloji birləşmələr-hikmətli sözlər, zərb-məsəllər, aforizmlər, atalar sözləri nitqin gözəlliyinə səlisliyinə xidmət etməklə, “fikrin dayaq nöqtəsi” kimi gücə malikdir.

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin, o cümlədən atalar sözlərinin tədrisi dil daşıyıcılarının milli keyfiyyətlərinin daha dərinləndirilməsinə kömək edir. Müəllif milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnməkdə atalar sözlərinin tədrisinin mühüm rolu olduğunu qeyd edir.

Məqalə yüksək səviyədə işlənmişdir, cəp olunması məsləhətdir.

Rəyçi: F.R.Xalqov, ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru,